

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІСЛЯ ВКЛЮЧЕННЯ ЇХ ДО СКЛАДУ УРСР: НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті висвітлюється бачення істориками соціально-економічних і культурних перетворень у Західній Україні після приєднання краю до Української РСР. Простежено основні напрямки наукових студій, стан дослідження в новітній історіографії політики радянської влади в західних областях України.

Приєднання західноукраїнських земель до Української РСР та подальші процеси, які відбувалися в краї, належать до найбільш дискусійних питань у сучасній вітчизняній історіографії. Значну увагу цій проблемі приділяла радянська історіографія¹. Однак спільною рисою істориків радянського періоду було звеличення радянської політики та її позитивного впливу на західноукраїнське суспільство. Новітні праці й оцінка в них тогочасних подій вже не є такими однозначними, а їхні автори намагаються виважено підходити до дослідження, вводячи до наукового обігу та аналізуючи документи, які раніше перебували в секретних фондах архівів.

Однак на сьогодні головна увага дослідників спрямована на висвітлення правових аспектів проблеми, механізмів державного підпорядкування й суспільно-політичних перетворень у Західній Україні, тоді як зміни в економіці, соціальній сфері, культурі, які так активно досліджувалися в радянський період, певною мірою відійшли на другий план. Разом з тим саме кардинальні зміни в економіці й сільському господарстві, культурі й духовній сфері стали одним з основних елементів трансформації усталеного способу життя місцевого населення й певною мірою сприяли радянзації краю.

Окремі аспекти історіографії досліджуваного питання знайшли відображення у працях Я. Грицака, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, В. Комара, В. Макарчука, С. Макарчука, В. Сергійчука, Ю. Сливки В. Стецкевича та багатьох інших істориків, правознавців, політологів, соціологів². Проте дослідження цієї проблеми сучасними науковцями

та узагальнення їхніх напрацювань й надалі залишається надзвичайно актуальним.

Загалом дослідники справедливо вказують на те, що значна частина населення Західної України, у тому числі інтелігенція, з надією дивилася на прихід Червоної армії і приєднання краю до Української РСР. Такі очікування базувалися, у першу чергу, на віковичному прагненні українців жити в одній державі, розвивати власну мову й культуру. Крім того, за словами І. Лучаківської, “швидкому переходу певних кіл інтелігенції Західної України на бік радянської влади сприяло кілька причин: давні революційні й демократичні традиції в її середовищі, посилена пролетаризація умов праці та побуту наприкінці 30-х років ХХ століття, сама обстановка піднесення в краї, викликана визволенням з-під польської окупації і пов’язані з цим надії на краще майбутнє, діяльність органів нової влади, спрямована на швидке відродження і розвиток соціально-економічного й культурного життя, агітаційно-пропагандистська робота, що її проводили авторитетні діячі літератури і мистецтва Радянської України тощо”³. При цьому проблема радянської західноукраїнського суспільства, зокрема інтелігенції, вирішувалася владою кількома шляхами: формуванням її кадрів з класово близьких джерел, “перевиховуванням” старих спеціалістів, втягненням їх у різні форми радянської громадської діяльності, репресіями проти тих, хто не бажав іти на компроміс тощо⁴.

Вчені звертають увагу на цілеспрямовану політику репресій радянської влади проти всіх незгодних. Як наголошують О. Романів та І. Федущак, “після проведення глобальних винищувально-репресивних заходів супроти поляків, ... уже з осені 1939 р. розпочалися репресії супроти української еліти та свідомого українського громадянства. Спочатку поволі, а потім із наростаючою у кінці 1940 р. і далі у першій половині 1941 р. швидкістю розкручувався маховик терору, який у кінцевому підсумку мав привести західноукраїнські терени до східноукраїнського стандарту безликих заляканих рабів нової Російської імперії”⁵.

Влада перш за все не бажала миритися з діяльністю неконтрольованих об’єднань громадян. Заборона діяльності політичних партій стала лише початком згортання й придушення осередків інакомислення. При цьому, підкреслює В. Надольська, радянські органи не робили різниці між ними за національною ознакою – уже в перші місяці були ліквідовані як українська “Просвіта”, так і польська “Мацеж школьна”, єврейська організація “Тарбут” та багато інших культурних, освітніх та громадських організацій і установ⁶.

У новітніх працях справедливо наголошується на тому, що початкові уявлення населення Західної України про рівень життя в СРСР формувалися певною мірою за зовнішнім виглядом і діями, у першу чергу, бійців і командирів Червоної армії. Вчені відзначають, що вже з перших днів вступу на територію Галичини і Волині у армії загрозливих масштабів набуло мародерство і “барахольництво”, а той факт, що червоноармійці грабували й масово скуповували будь-які промислові товари й одяг, викликав подив у жителів Західної України, які не могли повірити, що цих товарів не вистачає в Радянському Союзі⁷. У результаті влада була змушена рішуче боротися з подібними проявами, щоб показово відновити “моральність і дисциплінованість представників передової держави світу”. На підтвердження цього дослідниками оприлюднено чимало документів про судові процеси над червоноармійцями за порушення дисципліни і вчинення злочинів проти жителів західноукраїнських областей.

Економічні й господарські зміни в приєднаних областях відбувалися за вже традиційною радянською схемою. Проводячи певну структурну перебудову економіки і впроваджуючи соціалістичні відносини власності, більшовицька влада, наголошує В. Півоварчук, одночасно здійснювала модернізацію промисловості краю, що відповідало об’єктивним потребам його розвитку. У зв’язку з економічною відсталістю Західної України ці зміни не сприймалися так болісно, як в інших сферах життя (насамперед у політичній та духовній). Водночас дослідник робить висновок про те, що “завдяки цим перетворенням промисловість, як і інші галузі економічного життя (транспорт, зв’язок і т.п.), включалася до загальносоюзного господарського комплексу і тисячами виробничих та технологічних процесів прив’язувалася до радянської економіки”⁸.

Покажемо, на думку ряду дослідників, є те, що, проводячи кардинальні економічні перетворення, керівництво держави фактично не турбувалося про долю дрібних власників і підприємців, які були опорою й запорукою економічного розвитку. Як відзначив І. Витанович⁹, влада, навіть не скликаючи представників кооперативів, які були досить розгалуженими в Західній Україні й об’єднували значну частину українського населення, оголосила про ліквідацію Ревізійного союзу українських кооперативів, тим самим зруйнувавши десятиліттями налагоджуваний господарський механізм. При цьому можновладці навіть не намагалися вивчити позитивний досвід кооперативної діяльності й хоч якось пом’якшити важкі наслідки не прогнозованих економічних змін.

Історики також звертають увагу на те, що все майно й матеріальні цінності ліквідованих установ переходили у власність держави, а будь-які спроби добитися відшкодування завданих збитків викликали репресії й переслідування незалежно від соціального статусу й походження заявника.

Водночас представники сучасної історіографії не схильні замовчувати й переваг нової системи та вказують на певні позитивні зрушення, які мали місце в економіці краю. Так, наголошує М. Головка, відбудова і розвиток залізничного транспорту, нафтогазової промисловості, відкриття нових підприємств в інших галузях промислового виробництва дали можливість значною мірою ліквідувати безробіття й навіть створили дефіцит кваліфікованих працівників, а розподіл між селянами поміщицьких і монастирських земель, звільнення їх від боргових зобов'язань та орендних платежів минулого, а також заходи, спрямовані на забезпечення господарств худобою, сприяли піднесенню сільського господарства¹⁰. Разом з тим автор констатує, що на західноукраїнські землі, де селяни звикли до одноосібного господарювання, уже в 1940 р. було перенесено досвід “суцільної колективізації”, випробуваний в УРСР, що одразу ж викликало невдоволення й протидію. Опір місцевих селян колективізації дослідник також пояснює стійким психологічним стереотипом: від наявності землі, худоби, продуктивності господарства залежав соціальний статус мешканців сіл і все, що з цим було пов'язано (шлюби, родинні зв'язки, участь у громадських об'єднаннях і роль у них тощо)¹¹.

Подібної точки зору дотримується М. Сеньків. За його словами, колективізація проходила повільно, а селяни не бажали вступати до колгоспів, не дивлячись на допомогу держави. Провали колективізації автор пояснює рядом причин: по-перше, у західноукраїнському селі була вкорінена психологія власника, по-друге, підпілля ОУН, греко-католицька церква вели дієву антиколгоспну пропаганду, а серед місцевих жителів поширювалася правдива інформація про колективізацію, здійснену у Наддніпрянській Україні, по-третє, радянській владі практично не вдалося розколоти селянство за класовими ознаками і створити “актив”, як це було у Східній Україні. Також тут не було такого селянства, щоб протиставити їм бідняків¹².

Історики звертають увагу на той факт, що, проголосивши конфіскацію земель володінь поміщиків, монастирів і державних чиновників та маючи намір уже найближчим часом провести суцільну колективізацію господарства, органи влади, щоб заручитися підтримкою селян,

почали передавати їм конфісковані землі та худобу, однак це не дало бажаного ефекту¹³. На думку В. Півоварчука, одна з причин розподілу конфіскованої землі полягала в тому, щоб, залучивши селян до цього протизаконного з точки зору усталених традицій акту, змусити їх психологічно порвати з минулим і пов'язати свою долю з новим режимом. Можливо, саме небажання робити такий крок, вважає автор, зумовило появу в Західній Україні непоодиноких випадків, коли частина місцевого селянства відмовлялася брати у своє користування землю з конфіскованих наділів¹⁴.

Особливе місце в новітніх наукових розвідках посідають взаємовідносини між жителями західних областей та вихідцями з інших регіонів, які масово переїжджали “піднімати” приєднані території. У цьому контексті дослідники зауважують, що, навіть після встановлення й облаштування нового західного кордону, колишній кордон між Радянським Союзом і Польщею залишався загороджувальною зоною, яку заборонялося перетинати. Незважаючи на це, багато людей долали її для обміну сільськогосподарською продукцією чи промисловими товарами, оскільки ціни, зокрема на сільськогосподарську продукцію, у Західній Україні були помітно нижчими. Крім того, наголошує В. Даниленко, “для радянської влади небезпека крилася в “обміні досвідом” між селянами, які проживали по обидва боки загороджувальної зони, адже жителі західних областей розцінювали проблеми з продуктами в інших областях як наслідки примусової колективізації з відповідними висновками для себе, а в колгоспах східних областей погіршувалася трудова дисципліна й посилювалася зневіра в радянську систему ведення господарства”¹⁵.

Загалом, як справедливо вказує С. Кондратюк, соціально-економічна політика радянської влади була неоднозначною. У багатьох випадках вона збігалася з потребами розвитку регіону і тому сприймалася населенням прихильно. Йдеться, зокрема, про модернізацію промисловості та подолання безробіття, впровадження безоплатного медичного обслуговування, матеріальної допомоги багатодітним сім'ям тощо. Водночас не вирішувалися інші проблеми соціально-побутового життя: товарний дефіцит, надмірні податки, загальний низький рівень матеріального становища тощо¹⁶.

Серед позитивних здобутків нової влади практично всі, хто займається цією проблемою, відзначають зміни в галузі освіти. Підтвердженням цього є, у першу чергу, інформація щодо збільшення навчальних закладів і кількості учнів та студентів. Зокрема, П. Брицький

підкріплює власну думку статистичними даними, згідно з якими до 1939 р. у краї було лише 139 шкіл з укр. мовою навчання, а в 1940 р. кількість початкових шкіл досягла 6900, з них 6000 – з українською мовою навчання. Хоч і в меншій кількості, ніж до вересня 1939 р., діяли й польські школи, факультети в університеті та інститутах з польською мовою навчання. Крім того, для підготовки вчителів відкривалися педагогічні технікуми та вчительські інститути¹⁷.

При цьому історики особливо відзначають зміни в національному складі студентської молоді. Так, О. Луцький та К. Науменко наводять статистичні дані про національний склад студентів львівських вищих навчальних закладів, згідно з якими наприкінці 1939 р. близько 80% студентів становили поляки, а вже в 1940/41 навчальному році на перших курсах Львівського університету і політехнічного інституту українці становили 50%¹⁸.

За словами С. Сворака, “з огляду на стрімке зростання кількості шкіл з українською мовою навчання, що забезпечило доступ до освіти всім дітям шкільного віку, на безоплатність освіти, позитивна оцінка реорганізації школи цілком правомірна. Однак без врахування сутнісних змін, насамперед “соціалістичного” змісту нової системи освіти, така оцінка неповна. Домінантами при її впровадженні, переконаний автор, були не національні, а геополітичні чинники, покликани забезпечити не корінні інтереси місцевого, переважно українського, населення, а далекосяжні плани радянського політичного режиму, що замінив на цих землях польський”¹⁹.

Розвиваючи цю тезу, І. Лучаківська, справедливо наголошує на тому, що, вкладаючи значні кошти в розвиток освіти, радянська влада переслідувала ряд цілей. По-перше, на її думку, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами й підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування. По-друге, підготовка й перепідготовка вчителів з місцевих жителів сприяла зростанню чисельності пропагандистів радянського способу життя. По-третє, створення розгалуженої мережі шкіл для неписьменних давало можливість охопити ідеологічним впливом місцеве населення. По-четверте, переведення шкіл з польською мовою навчання на українську заклало основи для широкого запровадження в майбутньому російської мови²⁰.

Загалом вчені відзначають, поряд з підпорядкуванням культурних, наукових і освітніх установ ідеологічним завданням влади, і позитивні здобутки, які виражалися в залученні місцевої інтелігенції до ро-

боти в нових наукових закладах, філіалах АН УРСР, створенні спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів тощо, сприянні популяризації їхніх творів і праць. Розширилася мережа бібліотек, музеїв, діяли театри, виставки, стаціонарні та пересувні кіноустановки та ін. Особливо помітних успіхів було досягнуто в галузі охоплення населення закладами охорони здоров'я.

Водночас заходи радянських функціонерів щодо розвитку мережі закладів культури, зокрема бібліотек, музеїв, театрів тощо, викликають неоднозначну оцінку дослідників. У цьому контексті справедливо зазначається, що більшість наукових установ, бібліотек, музеїв, які десятиліттями діяли в краї й були досить потужними та популярними, після приходу радянської влади було ліквідовано, а їхні фонди вилучено з ідеологічних міркувань. У свою чергу, фонди заново створювалися вже за рахунок “ідейно витриманих книжок”²¹.

Перетворення в культурній і духовній сферах влучно охарактеризував В. Ковалюк, який визначальною рисою духовного життя суспільства внаслідок підпорядкування культури безпосередньому контролю державно-партійних органів називає одноманітність. При цьому автор справедливо наголошує, що “навіть після далеко не демократичного польського періоду, не кажучи вже про порівняний лібералізм ще не забутого в Галичині панування австрійської монархії, сувора уніфікація думки, встановлена радянською владою, справляла на мешканців Західної України гнітюче враження”²².

Варто мати на увазі й те, що на умови життя на українських землях, які після 1939 р. опинилися в німецькій зоні окупації, також мали вплив на політику радянської влади в Західній Україні. Так, за свідченням Я. Грицака, нацисти свідомо надали українцям ряд поступок, яких ті так і не змогли добитися від польської влади, зокрема, створили кращі умови для функціонування культурних і господарських товариств, закладів освіти, надали українцям-переселенцям будинки та земельні ділянки²³. Тому радянська влада у своєму ставленні до українців намагалася, принаймні зовнішньо, виглядати не гірше.

Дослідники справедливо вказують на певні особливості, які мали місце в Західній Україні у сфері відносин між державою й церквою. Розуміючи, що методи, якими проводився наступ на віруючих і знищення церков в інших регіонах СРСР, не дадуть у західному регіоні бажаного ефекту через масовість і авторитет церкви, влада на початковому етапі розпочала боротьбу економічними засобами. Зокрема, наголошує Б. Савчук, для релігійних установ були встановлені податки,

які в кілька разів перевищували суми надходжень. Через це багато священнослужителів були змушені переїжджати або взагалі змінювати спосіб життя²⁴.

У помітно гіршому становищі, на думку істориків²⁵, опинилася римо-католицька церква, яку влада певною мірою небезпідставно пов'язувала з польським рухом опору. Саме цим офіційно й обґрунтовували закриття костелів та арешти католицьких священників. Що стосується греко-католицької церкви, яка була найбільшою за кількістю прихожан у Західній Україні, то до початку німецько-радянської війни влада прямо не виступала проти неї, хоча переслідування й арешти священників, конфіскації майна та земель набули масового характеру.

Більшість фахівців наголошують на цілеспрямованих репресивних акціях радянської влади щодо населення Західної України, які розпочалися одразу після вступу Червоної армії на територію краю. За словами Й. Надольського, така політика спрямовувалася на руйнування структур польського державного й адміністративного апарату, “буржуазної” системи управління і власності, зміну соціальної структури населення, що забезпечувало ефективність подальших процесів радянської регіону. Вона також була акцією превентивної відповіді на боротьбу у формі конспірації і партизанки польських та українських опозиційних рухів і організацій²⁶.

Переслідування інакомислячих набули особливо широкого розмаху напередодні нападу нацистів на СРСР та в перші воєнні дні. Як стверджують історики діаспори А. Жуковський та О. Субтельний, НКВС розпочав винищення інтелігенції за заздалегідь складеними списками, у результаті чого загинули або були заборонені без жодних обвинувачень до таборів багато відомих громадських і політичних діячів²⁷.

Характеризуючи зміни на Буковині, автори наголошують, що радянська влада послідовно й невідворотно впроваджувала в життя вже випробуваній у Галичині й на Волині механізм радянської. До здобутків нового ладу більшість фахівців також відносять позитивні зміни у сфері освіти й охорони здоров'я²⁸. Водночас і тут перетворення носили двозначний характер. Так, А. Жуковський наводить дані про те, що початкову “українізацію” у школах і установах швидко змінила русифікація та відновлення вивчення румунської мови, а в ділянці культури прийшла повна нівеляція усіх українських установ²⁹. Подібні заходи, стверджують дослідники, мали місце в усіх сферах суспільного життя.

За словами І. Мусієнка, радянська економіка Північної Буковини, ліквідація приватної власності, націоналізація, яка перетворилася на відверте пограбування частини населення, – всі ці заходи втілювалися в життя із застосуванням репресивної політики. При цьому неефективність соціалістичного методу господарювання влада намагалася компенсувати жорсткою централізацією і примусом. На підтвердження своїх слів дослідниця наводить Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р., згідно з яким до кримінальної відповідальності притягували “прогульників” і “літунів”³⁰, а часто всіх, хто не вписувався в нову систему господарювання чи пробував чинити їй опір.

Крім того, історики звертають увагу на активність влади щодо переселення працездатного населення краю у віддалені регіони Радянського Союзу начебто з метою вирішення проблеми безробіття, тим самим зменшуючи соціальну напруженість і сприяючи шляхом міграційної політики збільшенню чисельності в західних областях жителів зі східних регіонів. Завдяки цьому політика радянської влади проводилася до певної міри успішно, а суспільні перетворення викликали менший опір місцевого населення.

Разом з тим чимало аспектів соціально-економічних і культурних перетворень у Західній Україні в 1939-1941 рр. ще потребують детального наукового дослідження. Заслужує подальшу увагу висвітлення особливостей менталітету населення західних областей і слідування певній усталеній традиції, глибока духовність й послідовне дотримання релігійних норм та правил, що значною мірою впливало на спосіб життя жителів краю та було незрозумілим для приїжджих представників влади, які слабо розбиралися в місцевій специфіці.

Таким чином, сучасна українська історіографія неоднозначно оцінює характер економічних, соціальних і культурних перетворень, які мали місце в Західній Україні після приєднання її до Української РСР. Справедливо вказуючи на позитивні зрушення в галузі освіти, культури, охорони здоров'я, схвалюючи розвиток економіки й подолання безробіття, дослідники водночас наголошують на ігноруванні владою специфіки традиційного способу життя місцевих жителів і жорстких методах проведення радянської влади. На думку істориків, переслідування інакомислячих, масові репресії, економічний та соціальний примус значною мірою звели нанівець позитивні здобутки та викликали різке невдоволення населення краю, яке згодом переросло в масовий збройний опір радянській владі.

Див.: Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К., 1954; Бриль М. Освобожденная Западная Украина. – М.: Политиздат, 1940; Варецкий В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР (в довоєнний період). – К., 1961; Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури: Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР, 1939-1958. – Львів, 1975 та ін.

² Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 132 с.; Макарчук В. С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939-1945 рр.): історико-правове дослідження: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2006; Сергійчук В. І. Правда про “золотий вересень” 1939-го. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. – 128 с.; Стецкевич В. В. Возз'єднання українських земель 1939-1940 рр.: деякі здобутки сучасної історіографії та проблеми // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24-25 жовтня 2000 р.). – Кривий Ріг: Мінерал, 2000 та ін.

³ Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939-1941 рр.). – Дрогобич: Відродження, 1999. – С. 24.

⁴ Лучаківська І. Назв. праця. – С. 34.

⁵ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – Львів–Нью-Йорк, 2003. – С. 10.

⁶ Надольська В. Поширення на західноукраїнські землі радянської національної політики в 1939-1941 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 61–63.

⁷ Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 10. – С. 353.

⁸ Див.: Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939- червень 1941 років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – Рівне, 2000.

⁹ Див.: Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.

¹⁰ Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: Монографія. – К.: Олан, 2004. – С. 222–223.

- 11 Головка М. Л. Назв. праця. – С. 224.
- 12 Сеньків М. В. Політика радянської влади щодо західноукраїнського селянства 1939-1941 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – 388 с. – С. 241.
- 13 Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – С. 138.
- 14 Див.: Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939- червень 1941 років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – Рівне, 2000.
- 15 Даниленко В. Д. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 118–120.
- 16 Див.: Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.): Автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 1992.
- 17 Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995. – С. 23.
- 18 Див.: Луцький О., Науменко К. У роки Другої світової війни // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 435–505.
- 19 Сворах С. Становлення радянської системи освіти в західному регіоні України: традиції та проблеми. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – С. 13.
- 20 Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939-1941 рр.). – Дрогобич: Відродження, 1999. – С. 72-73.
- 21 Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянізації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р. // Український історичний журнал. – 1993. – № 2-3. – С. 7.
- 22 Ковалюк В. Р. Назв. праця. – С. 10.
- 23 Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996. – С. 216.
- 24 Савчук Б. За українську церкву. – Івано-Франківськ: Лілея, 1997. – С. 101.
- 25 Див.: Сергійчук В. І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Валентина Барташ (ред.), Тетяна Сергійчук (іменний покажчик). – К.: Дніпро, 2001. – 494 с.; його ж. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохочі. – К.: Дніпро, 2001. – 228 с. та ін.
- 26 Див.: Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939-1953 рр.): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2007. – 19 с.

Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: Вид. НТШ, 1992. – С. 120.

Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й., Глубіш М. І. Входування Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.). – Дрогобич, 1995. – С. 52.

Жуковський А. Історія Буковини. – Чернівці: Видавнича спілка “Час”, 1993. – Ч. 2. – С. 178.

Див.: Мусієнко І. В. Політичні репресії комуністичного режиму на Північній Буковині й Хотинщині в 40–50-х рр. XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005.